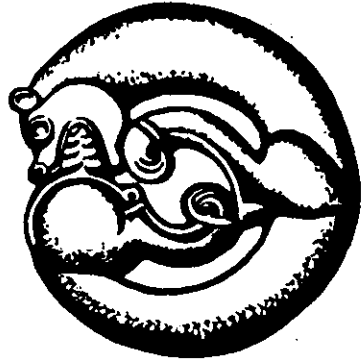

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ТА ТИПОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВКЛАДИШІВ КУКРЕЦЬКОГО ТИПУ*

Г. В. Сапожникова, І. В. Сапожников

У статті на підставі трасологічного та техніко-морфологічного аналізів розглядаються питання функціології, типології і техніки виготовлення вкладишів з підтескою з брюшка із мезолітичної стоянки Кукрек у Криму.

Одну з категорій крем'яних виробів, що визначають специфічні риси інвентаря північнопричорноморської кукрецької археологічної культури мезолітично-неолітичного часу, становлять так звані вкладиші кукрецького типу. Хоча ці знаряддя відомі вже понад п'ятдесят років, цілий ряд питань їх типології і функціонального призначення залишаються дискусійними.

Уперше вкладиші кукрецького типу були виділені Г. А. Бонч-Осмоловським у матеріалах стоянки Кукрек у Криму. Учений не тільки навів їх детальний опис, але й реконструював технологію виготовлення: «Довга пластинка ламалась на дві-три частини певної довжини (близько 3 см). Для зламу в потрібному місці її заздалегідь прорізали з обох країв глибокими виїмками, зробленими простою ретушшю. Потім ламали стрижень, який залишився, і без підправлення кінців ретушували з брюшка плоскою віджимною ретушшю. Значення останньої досить вірогідно: воно зводиться до виправлення симетрії по основній площині вкладиша, до переміщення лека ближче до цієї площини». Він вважав дані вкладиші складовими частинами металеві зброї, але, на жаль, не дав їх графічної реконструкції¹.

У подальшому типологія і функціологія кукрецьких вкладишів не раз привертала увагу фахівців. Так, Е. А. Векилова виділила серед перетинів пластин з підтескою брюшка кримських пам'яток вироби із зігнутих профілем, які, на її думку, не могли бути вкладишами, і на даній підставі припустила різнофункціональне використання цих знарядь². Аналогічні вироби з поселення біля Кам'яної Могили в Приазов'ї В. М. Даниленко спочатку описував як «...інструменти з ріжучими виступами на лезі, які знімалися з брюшка чи спинки плоскою ретушшю» і вважав їх своєрідними «прорізувачами», що використовувалися для формування пазів у кістяних чи дерев'яних оправах³. Пізніше він, крім власне «прорізувачів» з одним або двома лезами, обробленими плоскою ретушшю, а іноді різцевими сколами на кінцях перетинів пластин, виділив більші вироби з зігнутих профілем і плоскою підтескою по боках, що створює одно чи два подовжених зубчастих леза, якими «...розпилювали дерево і вирізували кістяні стрижні для вкладишів». Як вважав В. М. Даниленко, особливу групу кукрецьких вкладишів становлять знаряд-

* *Доповідь*, виголошена 20 жовтня 1987 р. в Інституті археології НАНУ на VI Республіканській конференції молодих археологів.

дя, які об'єднують функції різців та «прорізувачів»⁴. Описуючи вкладиші кукрецького типу з кримської стоянки Балін-Кош, В. А. Степаненко відзначає, що вони дуже часто мають додаткову обробку у вигляді суцільної або часткової крайової ретуші, виїмки, навіть різцевого сколу⁵. Л. Г. Мацкевий, спираючись на матеріали неолітичних пам'яток Керченського п-ва, запропонував розділяти кукрецькі вкладиші на п'ять типів: з ретушшю тільки з брюшка; з ретушшю з брюшка і спинки; з різцевим сколом; з виїмкою; на вигнутій пластині⁶.

На наш погляд, найближче до вирішення цієї проблеми підійшов Д. Я. Телегін, який виділив серед кукрецьких вкладишів два типи — «класичні» (тип А) і псевдовкладиші (тип В). На його думку, заготовками для знарядь обох типів слугували пластини середніх розмірів, у яких обламувалися кінці, іноді за технологією, описаною Г. А. Бонч-Осмоловським. Після цього «класичні» вкладиші додатково оброблялися плоскою ретушшю з брюшка, тоді як окремі, часто короткі сколи на брюшку «псевдовкладишів» могли утворюватися випадково при використанні пластин як ножів для обробки твердих матеріалів. «Класичні» вкладиші, у свою чергу, розділені Д. Я. Телегіним на два підтипи — прямокутні видовжених пропорцій з рівними боковими сторонами (підтип А-1) та короткі з виступами або зубцями, які оформлені притуплюючою ретушшю по боках. Питання про функціональне призначення вкладишів кукрецького типу вчений вважає відкритим і допускає їх поліфункціональність⁷.

Новий етап у вирішенні означених проблем став можливим з використанням експериментально-трасологічного методу. Перші кроки в цьому напрямку зробили Г. Ф. Коробкою при вивченні під мікроскопом виробів з мезолітичної стоянки Мирне в Нижньому Подунав'ї⁸. В. Н. Станко повідомляє, що вкладиші кукрецького типу з Мирного не можна вважати знаряддями єдиного функціонального призначення, тому що вони використовувалися як для ножів, так і для бічних скребачок, скобелів, свердел, різців та ін. Виходячи з цього, він пропонує підходити до виділення і визначення цієї категорії знарядь дуже обережно і використовує для її опису, як рівнозначний, термін «пластинки з підтескою по брюшку». Перетини масивних призматичних пластин «...зі стесаними плоскою ретушшю одним чи двома краями або їх частинами, незалежно від наявності або відсутності інших видів обробки» В. Н. Станко розглядає як самостійну морфологічну групу⁹.

У 1986 р. авторами статті було проведено комплексний техніко-морфологічний і трасологічний аналізи 103 пластин з підтескою брюшка із розкопок 1926—1927 рр. Г. А. Бонч-Осмоловським стоянки Кукрек (нижній культурний шар)¹⁰. Спираючись на морфологічні ознаки, можна описати технологію виготовлення вкладишів наступним чином. Пластини шириною 10—15 мм, як правило, з прямим профілем розламувалися на частини після ретушування виїмок притуплюючою ретушшю з брюшка (рис. 1, 1, 9, 16, 19, 28) або спинки (рис. 1, 4, 7—8, 10—11, 17—18, 22, 24—27), іноді пластинки ламалися контрударним способом без попереднього ретушування виїмок (рис. 1, 12—14, 19—28). Більшість вкладишів спеціально оформлялися крайовою притуплюючою ретушшю по боках. Іноді таким чином оброблялись і їх кінці так, що навіть неможливо вказати: злам у цьому місці був зроблений навмисно чи ні (рис. 1, 23 — 56 — 23). У вказаному випадку вони можуть мати форму прямокутника (рис. 1, 2), паралелограма (рис. 1, 3), пластини зі скошеним кінцем (рис. 1, 6). Хоча для вкладишів частіше використовувалися перетини пластин, все ж серед заготовок зустрічаються як верхні (рис. 1, 2, 6, 14, 16, 18, 22), так і нижні (рис. 1, 13) їх частини. Середня довжина вкладишів становить 25—30 при ширині 12—13 мм. Окремі екземпляри мають ширину 16—18 мм, але дуже рідко перевищують 20 мм. Найдовший вкладиш досягає 48 при ширині 13 мм. Таким чином, можна говорити про значну стандартизацію вкладишів, форма яких у більшості випадків наближається до видовженого прямокутника. Отже, однією з найхарактерніших ознак кукрецьких вкладишів є їх цілеспрямоване виготовлення з метою надання потрібної форми.

Другою ознакою, що характеризує кукрецькі вкладиші, за одностайною

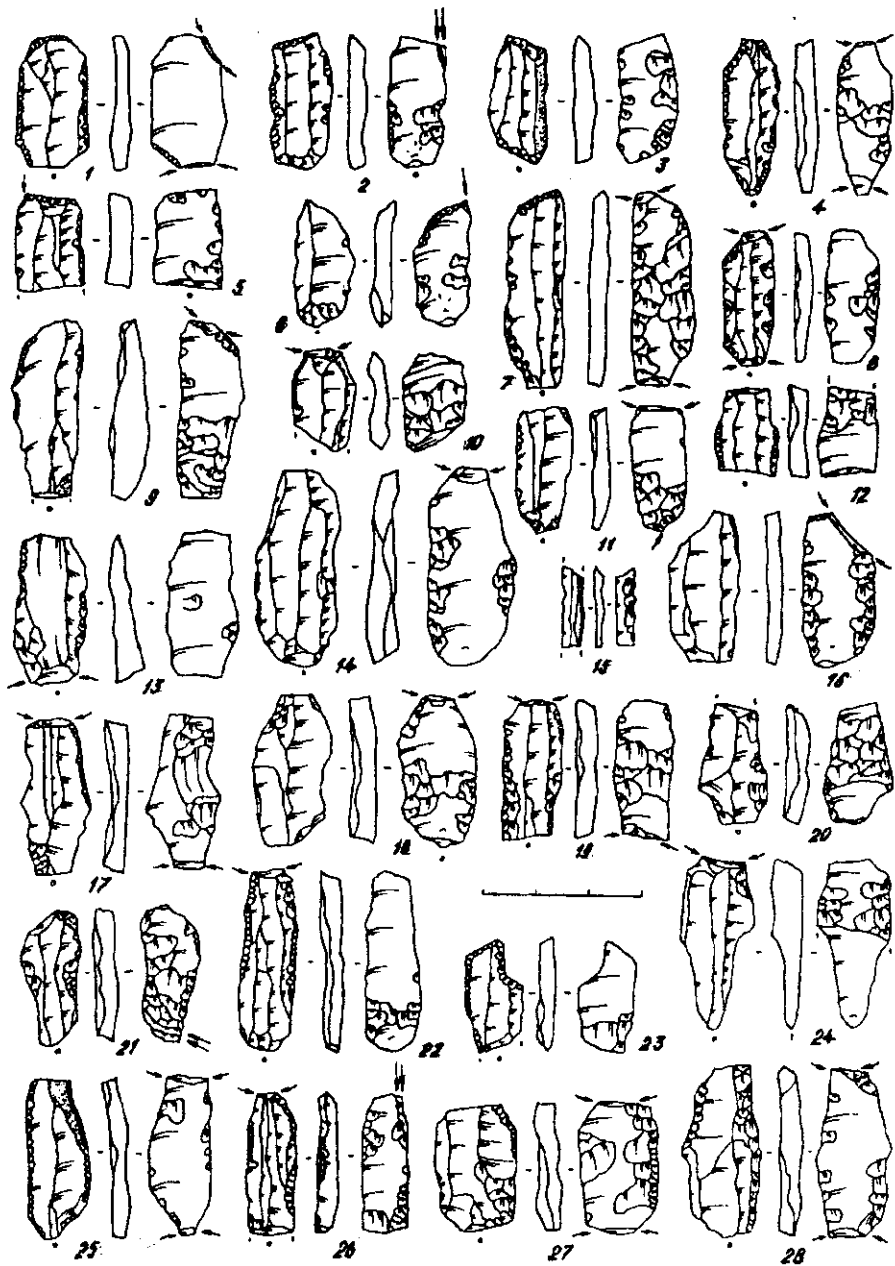

Рис. 1. Вироби з підтескою брюшка зі стоянки Кукрек у Криму.

думкою вчених, є плоска підтеска з боку брюшка. Більшість вчених вважають, що вона була зроблена навмисно. Цьому висновку, на нашу думку, суперечать наступні факти. По-перше, серед цілеспрямовано виготовлених вкладишів з Кукреку є вироби без підтески (рис. 1, 1). По-друге, якщо на одних предметах присутні лише поодинокі фасетки плоскої ретуші (рис. 1, 6, 13, 25), то на інших вона вкриває значні ділянки площі брюшка (рис. 1, 4, 7, 9–12, 17–21, 24, 26–28). По-третє, хоча і рідко, але трапляється плоска підтеска на заготовках, які не можна розглядати як кукрецькі вкладиші, наприклад, на мікропластині з затупленим краєм (рис. 1, 15). Крім цього, серед розглянутих вкладишів є кілька зламаних виробів, на яких місце зламу знаходиться там, де і підтеска по брюшку (рис. 1, 5, 9, 10, 12, 20, 23). Вказані дані дозволяють вважати своєрідну підтеску по брюшку кукрецьких вкла-

дишів слідами використання. Ця думка підтверджується тим, що плоскі фасетки на брющку часто зрізають притуплюючу ретуш, нанесену зі спинки, значно змінюючи попередню форму вкладишів (рис. 1, 9, 12, 19, 22). Іноді вона створює на робочих лезах зубці та виїмки (рис. 1, 2, 17, 20, 21, 28). Відзначимо також, що так звана підтеска буває як однічною (рис. 1, 5, 13, 17, 23), так і двобічною зустрічною (рис. 1, 2—4, 6—12, 14, 16, 18—22, 24—28).

Трасологічний аналіз матеріалів з Мирного, Абузової Балки, Кукреку, Вишеного I та інших пам'яток, проведений Г. Ф. Коробковою і Г. В. Сапожниковою, свідчить про те, що характерна «підтеска» з брющка в більшості випадків з'явилася на знаряддях цієї групи в процесі їх використання при струганні твердого дерева або кісток¹¹. С. А. Семенов зазначав, що для крем'яних стругальних ножів по дереву і кістці типовим є полірування, наявність подряпин та рисок, спрямованих під прямим кутом або по діагоналі до краю леза. На заключному етапі використання на лезі, більшою частиною на брющку знаряддя з'являються дрібні зазубрюючі фасетки. Леза цих інструментів могли заздалегідь оброблятися крайовою ретушю зі спинки, як і на більшості кукрецьких вкладишів, але це не обов'язково¹². Для комплексу ознак від стругання на обсидіанових виробах Єрванської стоянки В. Е. Щелінський вказує в цілому ті ж самі елементи макро- і мікрослідів і визначає серед основних макроознак фасетки викрошування, гостроту и зазубреність леза¹³. А. К. Філіппов розділяє стругальні ножі по дереву, кістці і рогу на дві групи. Знаряддя першої з них, неретушовані і ретушовані, використовувалися звичайно для вибирання матеріалу на окремих ділянках. Інструменти другої групи слугували для вирівнювання поверхні та інших подібних робіт як знаряддя з міцним ріжучим краєм¹⁴. На вивчених нами вкладишах з Кукреку на брющку простежуються фасетки плоскої загострюючої вищербленості. Вони різних розмірів, завдовжки 8—9 мм. На лезах ці фасетки розміщуються окремо чи групами. Краї деяких з них знівельовані та заокруглені. На виготовлених ділянках лез під мікроскопом простежується полірування, спрямоване під прямим чи близьким до нього кутом до краю леза. Подібні сліди використання відзначені також на експериментальних стругальних ножах для кістки, рогу і твердих порід дерев (дуб, самшит), виготовлених в експериментально-трасологічній експедиції ІІМК Російської АН м. Санкт-Петербурга під керівництвом Г. Ф. Коробкової в Литві і Молдавії. Вкладиші з Кукреку за слідами використання близькі до стругальних ножів першої групи, виділеної А. К. Філіпповим. Необхідно відзначити, що схожі макросліди характерні для експериментальних тесел за тими самими матеріалами. На нерозривний зв'язок функцій стругальних ножів і тесел вказував і С. А. Семенов¹⁵.

Особливе значення має той факт, що вкладишами стругальних ножів з Кукреку та інших стоянок виконувалися різноманітні операції. Із 101 вкладиша з Кукреку налічується лише 33 знаряддя з однією функцією стругальних ножів з одним чи двома робочими лезами (рис. 1, 3, 7, 8, 10, 13, 14, 16—20, 24, 27, 28). На інших відзначено леза різчиків і різців (рис. 1, 2, 5, 6, 11, 21, 23, 26), бокових скребачок (рис. 1, 1, 12), скобелів (рис. 1, 22), свердел (рис. 1, 4, 25), розверток (рис. 1, 9), ножів для різання м'яса та шкур. Причому різці і різчики кількісно перевищують (виділені на 40 вкладишах). Питання про те, чи використовувалися кукрецькі вкладиші в «додаткових» функціях в тій же оправі, що і стругальні ножі або пізніше (після переформування — ?), є найбільш складним. Якщо одночасне використання стругальних ножів, скобелів, інших скребачок і м'ясних ножів без заміни оправі можна легко пояснити¹⁶, то присутність на кукрецьких вкладишах лез різців, різчиків, свердел, розверток і ножів для шкур, швидше за все, було повторним. Так, на трьох вкладишах добре видно, що різцеві сколи були нанесені пізніше, бо вони зрізають плоскі фасетки на брющці (рис. 1, 26), а робоче лезо однієї з розверток сформоване на зламаному дволезвійному стругальному ножі (рис. 1, 9). Виходячи з цього, поліфункціональність багатьох кукрецьких вкладишів необхідно пояснювати дбайливим ставленням до стандартних пластинчастих заготовок.

Таким чином, під традиційним терміном «вкладиші кукрецького типу»

можна розуміти, зроблені шляхом цілеспрямованого розділення і додаткового ретушування пластин, складові частини зрарядь, основною виробничою функцією яких було стругання і тесання твердих порід дерев, кістки і рогу. Тому слід виділяти власно кукрецькі вкладиші, які присутні в ряді мезолітичних і неолітичних комплексів північнопричорноморських культур, від пластинок з підтескою по брюшку (стругальних ножів), що трапляються в інвентарях багатьох археологічних культур кам'яного віку. Наприклад, у так званій анетівській пізньопалеолітичній культурі на Південному Бузі¹⁷. Це важливо ще й тому, що дуже часто на основі наявності в колекціях пластин з підтескою робляться необгрунтовані висновки про належність тієї чи іншої пам'ятки до кукрецької археологічної культури або навіть спроби пошуків її генетичних коренів¹⁸.

Примітки

¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Международной конференции АИЧПЕ.— Л.—М.— Новосибирск, 1934.— Вып. V.— С. 161.— Табл. IX, 6.

² Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА.— 1966.— № 126.— С. 152.

³ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 9, 10.

⁴ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 25, 26.

⁵ Степаненко В. А. Кукрекский комплекс стоянки Балин-Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 9.

⁶ Мацкевой Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма.— К., 1977.— С. 34, 53, 54.— Рис. 12, 1—5.

⁷ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 98, 100.

⁸ Коробкова Г. Ф. Экспериментально-трасологическое изучение мезолитических и неолитических орудий // АО 1978.— М., 1979.— С. 347.

⁹ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 37—39.

¹⁰ Зберігаються в МАЕ РАН. Інв. № 5396, 5399.

¹¹ Сапожникова Г. В. Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— С. 12; Яневич О. О. Этапы развития культуры Кукрек в Крыму // Археологія.— 1987.— Вип. 58.— С. 16. Спроби візуального визначення функціонального призначення кукрецьких вкладишів належать Д. Ю. Нужному, але, на жаль, опубліковані їх результати суперечать один одному. Пор.: Даниленко В. М. Вказ. праця.— С. 25 і Яневич А. А. Поздний мезолит и неолит Крыма.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 9.

¹² Семенов С. А. Первобытная техника // МИА.— 1957.— № 54.— С. 134.— Рис. 45—49.

¹³ Щелинский В. Е. К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 100.

¹⁴ Филиппов А. К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита.— Л., 1983.— С. 52.

¹⁵ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 107.

¹⁶ Филиппов А. К. Указ. соч.— С. 53, 54.

¹⁷ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II.— К., 1989.— С. 41, 42.— Рис. 21, 1—10.

¹⁸ Станко В. Н. Указ. соч.— С. 90, 106, 107, 112—115.

Г. В. Сапожникова, И. В. Сапожников

К ПРОБЛЕМЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВКЛАДЫШЕЙ КУКРЕКСКОГО ТИПА

В статье на основе трасологического и технико-морфологического анализов рассматриваются вопросы функциональной, типологической и техникой изготовления вкладышей с подтеской с брюшка из мезолитической стоянки Кукрек в Крыму. Авторы приходят к выводу, что основным назначением вкладышей кукрекского типа является

стругание или тесание кости, рога, твердых пород деревьев и предлагают отличать собственно кукрекские вкладыши, для которых характерна значительная стандартизация заготовок, от пластин с подтеской с брюшка, которые встречаются в коллекциях разновременных памятников позднего палеолита-неолита, не связанных с кукрекской культурной традицией.

G. V. Sapozhnikova, I. V. Sapozhnikov

CONCERNING FUNCTIONAL AND TYPOLOGICAL INTERPRETATION OF THE KUKREKIAN TYPE INSERTS

Problems of functionology, typology and way of production of inserts with trimmed abdomen found in Mesolithic site Kukrek in the Crimea are discussed. The authors have come to the conclusion that the Kukrekian type inserts were intended, mainly, to shave or to trim bones, horns, hard species of trees. They suggest to discriminate between Kukrekian inserts proper, characterized by significant standardization of blanks, and plates with trimmed abdomen which are met in collections of numerous different-time sites of the late Paleolithic-Neolithic and are not related to the Kukrekian cultural tradition.

Одержано 25.10.90.

СКІФСЬКІ КУРГАНИ ПОБЛИЗУ с. МАР'ЯНІВКА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Ю. О. Білан, О. Б. Солтис

У статті введено до наукового обігу дані про нові пам'ятки скіфського населення Поінгулля, досліджені в 1986 р. на Миколаївщині. За виявленими в однотипних могилах матеріалами, кургани Мар'янівського могильника датуються першою половиною IV ст. до н. е. В них були поховані рядові общинники, які належали до трьох нижчих прошарків скіфського суспільства.

У 1986 р. Білоусівський загін Миколаївської новобудовної експедиції ІА НАН України здійснив розкопки курганного могильника на південь від околиці с. Мар'янівка Баштанського р-ну Миколаївської обл.*. Він розташований на плато лівого берега р. Інгул та складався з десяти насипів висотою до 1,5 м, що інтенсивно розорювались (рис. 1). Три з них (к. № 4—6) були насипані над похованнями скіфського часу. Одна скіфська могила була впушена в курган доби бронзи (к. 3)**.

Курган № 3 знаходився за 2 км на південь від околиці села. На початку розкопок його насип мав висоту близько 1,3 м, діаметр — 35 м (рис. 2, 1).

У кургані було 8 поховань: 4 — ямні, 2 — катакомбні, 1 — раннього залізного віку й 1 — скіфське.

Поховання № 6 (скіфське, впускне) розташоване за 6,4 м на південь та 3,3 м на захід від Ро. Здійснене в ямі видовженої, прямокутної в плані форми з дуже заокругленими кутами та дещо ввігнутою південною стіною. Західна

* Автори висловлюють щирю подяку начальникові Миколаївської експедиції О. Г. Шапошниковій за надану можливість використати матеріали розкопок для публікації, а також Є. В. Черненко, О. Є. Фіалко та Л. С. Ключко за консультації.

** Курган № 3 розкопав Ю. С. Гребенников, кургани № 4—6 — О. Б. Солтис. Графічні роботи здійснив П. О. Улько. Малюнок скіфської статуї Г. Л. Євдокимова.